

УДК 316.454.3

О.Злобіна,
доктор соціологічних наук

РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В СИТУАЦІЯХ СУСПІЛЬНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядаються проблеми формування нових дослідницьких підходів до аналізу проблеми регуляції поведінки в ситуації соціальної нестабільності. Пропонується концептуалізація моделі регуляції поведінки в єдності інституційних, соціокультурних і соціоструктурних складових.

Keywords: *social behavior, public instability, factors and mechanisms of regulation.*

Ключові слова: *соціальна поведінка, суспільна нестабільність, чинники та механізми регуляції.*

Ключевые слова: *социальное поведение, общественная нестабильность, факторы и механизмы регуляции.*

Нестабільність, мінливість та швидкоплинність суспільних змін, що зумовлюють необхідність швидкого і водночас зваженого реагування діючих за таких умов соціальних акторів, спричиняє потребу в дослідженні особливостей взаємодії інституціональних та неінституціональних механізмів соціальної регуляції поведінки в таких умовах. Актуальність такого дослідження зумовлюється науковою та практичною потребою у переосмисленні регулюючого впливу традиційних та виявленні новітніх чинників регуляції соціальної поведінки в період соціальних трансформацій. Удосконалення методологічних основ та науково-дослідних підходів до вивчення закономірностей та механізмів поведінки в нестабільному суспільстві має забезпечити отримання адекватної інформації про чинники її регуля-

ції, що сприятиме формуванню ефективної соціальної політики, спрямованої на стабілізацію суспільства та зниження ризику розвитку соціальних конфліктів.

Традиційно можна виділити три основні блоки існуючих теоретичних підходів до цієї проблеми – макро-, мікро- та інтегративний підхід. Перший умовно можна віднести до лінії теоретизування, що ведеться від соціологізму Дюркгейма і де центр ваги переноситься у бік соціальних детермінант. Індивід, особистість та її соціальна поведінка стають похідними від суспільних реалій, у яких вона соціалізувалася і знаходиться в даний момент. Другий напрям тягнеться від М.Вебера. Тут, навпаки, уся суспільна картина розглядається як адитивна сума суспільних дій окремих індивідів. Соціальна поведінка розглядається через призму соціальної дії. Інтегративні підходи до питання соціальної поведінки пов'язані, відповідно, з інтегративними підходами до моделювання суспільних явищ та процесів. Спроби побудови таких інтегративних концепцій робилися багатьма соціологами. Найбільш вагомими з яких належать П.Сорокіну, Т.Парсонсу, П.Бурдьє, Е.Гіденсу. В площині раціональних та ірраціональних регуляторів проблема розглядалася З.Фрейдом (несвідоме), М.Даугаллом (інстинкти), Ж.Піаже (когнітивна сфера), Г. Тардом, Г. Лебоном (ідея психічного зараження), Д.Хомансом (вплив безпосереднього контакту). Соціально-психологічні підходи до пояснення специфіки взаємодії особистості з суспільством започатковано та розвинуто в працях Г.Тарда, Г.Лебона, У.Мак-Дугалла, С.Сигеле, Е.Дюркгейма, Г.Зіммеля, Ч.Кулі, Д.Морено, Ч.Осгуда, В.Меде, Ф.Олпорта, Е.Мейо, К.Левіна, Г.Міда. Радянська та російська соціологічна традиція дослідження регуляції поведінки спирається на праці О.Здравомислова, Ж.Тощенко, С.Фролова та ін.; соціально-психологічні регулятори досліджували Б.Паригин, А.Свенцицький, І.Волков, О.Шорохова, М.Бобнева, Г.Андреева, О.Асмолов та ін. Інтегральну концепцію регуляції та саморегуляції соціальної поведінки особистості через систему диспозицій

розробив В.Ядов. Питання соціальної регуляції в процесі трансформації російського суспільства розглядаються в працях О.Ахієзера, Ю.Волкова, І.Клямкіна, М.Лапіна та ін. Доробок вітчизняних дослідників представлено насамперед розробленою Н.Паніною концептуальною моделлю ціннісно-нормативної регуляції соціальної поведінки людей та особливостей детермінації їхнього психологічного стану за умов стабільного і нестабільного суспільства, дослідженнями соціальної регуляції трудової поведінки (В.Пилипенко), ролі ціннісних регуляторів (А.Ручка) та ін.

Сама лише кількість наведених вище різноманітних підходів ставить проблему необхідності осмислення існуючого доробку під кутом зору можливості застосування запропонованих теоретичних пояснень до аналізу процесів соціальної регуляції в умовах нестабільності та створення цілісного уявлення про сукупну дію різноманітних чинників та механізмів регуляції поведінки в моменти суспільних трансформацій. Першим кроком на цьому шляху має стати концептуалізація предметного поля дослідження, яку ми спробуємо здійснити нижче.

Під регуляцією соціальної поведінки будемо розуміти систему впорядкування соціальної поведінки, яка складається з *інституційних, структурних та соціокультурних* утворень. Чинниками регуляції (системами впорядкування) виступають: у інституційному вимірі – усталені форми організації соціальної взаємодії; в соціо-структурному вимірі – ролі, позиції, статуси; в соціокультурному вимірі – норми, цінності. Механізми регуляції процесуально забезпечуються на рівні соціальної системи дією соціального контролю та соціалізації, на індивідуальному рівні – процесом рутинізації. Система регуляції впливає на суб'єктів поведінки як прямо, через продукування систем упорядкування та визначення соціальної ситуації взаємодій, так і опосередковано, перетворюючись у соціально-психологічному вимірі. На особистісному рівні ті самі чинники спричиняють різні типи реагування, по-

роджуючи відмінні, а інколи й протилежні поведінкові стратегії. Наприклад, ситуація безробіття регулює поведінку населення водночас в економічному вимірі через пропозиції щодо робочих місць, у соціальному вимірі – за допомогою інституціональної регуляції (центри зайнятості, допомога), в особистісному вимірі, запускаючи різні стратегії поведінки: конструктивні, спрямовані на перетворення ситуації (спланована поведінка, цілеспрямований пошук роботи); активні, які забезпечують пристосування до ситуації (нецілеспрямована активність, пошук інформації, порад, емоційної підтримки); пасивні, які ґрунтуються на прийнятті ситуації (очікування змін, соціальна ексклюзія). Як бачимо, процеси регуляції соціальної поведінки потребують комплексного системного аналізу, в якому мають поєднуватися соціологічний та соціально-психологічний підходи.

Ситуація суспільних трансформацій породжує особливі умови функціонування системи регуляції соціальної поведінки. Традиційно особливості регуляції в умовах трансформацій розглядають у контексті аномічного стану суспільства. Аномія, за Дюркгеймом, фактично і означає певний стан суспільної регуляції поведінки. Це не ситуація відсутності норм як таких, а ситуація, за якої дії в нормативному полі перестають бути ефективними. Нормативна система суспільства, що перебуває в стані трансформацій, об'єктивно відтворює аномію як необхідний елемент власного функціонування (сам цей стан спричиняє генерування та розвиток нових інституціональних засад суспільної організації).

Ключовим моментом концептуалізації, на нашу думку, є спроба пролонгованого осмислення стану аномії, який виник в українському суспільстві не раптово, а складався і підсилювався ще за радянських часів. Щоб не бути голословними, наведемо лише один приклад. За даними моніторингу Інституту соціології, у 1992 р. 81,8% опитаних погоджувалися з твердженням “проблема зараз в тому, що більшість людей узагалі ні у що не вірить”, 88,1%

вважали, що “багато що з того, в що вірили наші батьки, руйнується на очах”. Майже через 20 років такі думки поділяють відповідно 80,6% та 83,8% опитаних. Таким чином, загальне визнання регулятивної сили соціально схвалюваних критеріїв “правильного” і “неправильного” було масово поширене ще за радянської доби. Саме тоді розпочався процес відмови тих регуляторів соціальної поведінки, які забезпечували відтворення соціального порядку. Теоретичного осмислення потребує насамперед процес послаблення регуляції, виокремлення тих чинників, відмова яких супроводжувала процеси руйнування тогочасного соціального порядку. Такий аналіз потребує звернення до досліджень, у яких аналізувався процес руйнування радянської системи, переосмислення їх результатів у контексті аналізу дії чинників та механізмів регуляції соціальної поведінки. Серед ключових особливостей соціальної регуляції поведінки радянських часів можна виокремити такі характерні ознаки соціального контролю, як встановлення системи кадрового контролю у всіх ключових сферах соціального, економічного і державного життя, одержавлення сфер та інститутів, що не входили до того в систему державної регуляції (сім’ї, релігії та виробництва), а також специфіку процесів соціалізації, важливою складовою якої було партійно-ідеологічне виховання молоді.

Від початку 90-х років, коли усі зазначені системні регулятори фактично перестали функціонувати, стан аномії досяг в Україні максимальної вираженості. Саме відтоді розпочинається систематичне дослідження впливу стану суспільної аномії на свідомість та поведінку населення. Особливу увагу було приділено проблемі суперечливості нормативної регуляції, коли норми моралі входять у суперечність з нормами права, які фактично не виконують функції задоволення індивідуальних і колективних потреб. Цей стан глибоко досліджений у контексті проблем аномійної деморалізованості (Є.Головаха, Н.Паніна). Водночас ця лінія досліджень може бути продов-

жена в контексті перетворення дії подібних чинників регуляції на рівні індивіда у різні стратегії поведінки. Зокрема, російські дослідження (В.Кочьян) свідчать, що, попри високий рівень декларованої готовності порушувати заради досягнення благополуччя моральні норми, реальні поведінкові стратегії молоді мають переважно пасивний характер.

Слід також зазначити, що стан аномії спричиняє і низку інших ефектів. Зокрема, невизначеність ситуацій соціальної взаємодії, непевність соціального становища як індивіда, так і групи веде до зміни характеру соціальної мобільності, виникнення можливостей порівняно швидких статусних піднесень і падінь у відносно стислій часовій перспективі (сьогодні – безробітний, завтра – підприємець, післязавтра – безробітний). Відповідно виникає необхідність дослідити вплив цього чинника на формування негативних стратегій соціальної поведінки у сфері соціальної мобільності.

Можна припустити, що в умовах ускладненого інституціоналізованого руху до вищих статусних позицій, яке для індивіда набуває вигляду невідповідності бажаного і досяжного та несталості досягнутого, зростає вірогідність реалізації суперечливих поведінкових стратегій підвищення статусу (в яких водночас використовуються як легітимні, так і соціально несхвалювані шляхи), а вірогідність поширення пасивних стратегій (збереження досягнутого), які неявно містять потенціал зниження соціального статусу.

Ситуація суспільних трансформацій характеризується також станом соціальної невизначеності, який блокує дію процесів рутинізації. Невизначеність спричиняється насамперед радикальними трансформаціями соціальної структури, які втілюються в інституціональних перетвореннях. Частково традиційні інститути зберігають свої регулятивні функції, проте виникають суттєві новації. Наприклад, інститут власності як такий зберігається, проте принципи інституціоналізованих соціальних зв'язків

кардинально змінюються. Впровадження ринкової економіки формує такі нові інституційні правила та структурні розмежування, які суттєво коригують соціальну поведінку порівняно з радянським періодом. Водночас ринкові інститути починають змінювати нормативну складову системи впорядкування поведінки індивідів: у перехідному суспільстві, де виникає стан соціальної аномії, патерналістські стратегії поведінки населення стають неефективними, адже нові формальні правила дають дещо більші можливості досягнення успіху. Все це, безумовно, відбивається на соціально-психологічній складовій регуляції поведінки, а отже, ринкові інститути впливають на характер інтеріоризації суспільного життя індивідом.

Окремим важливим наслідком соціоструктурних та інституційних перетворень є зміни рольових наборів у межах збережених соціальних статусів. Саме в цій формі інституційні перетворення безпосередньо впливають на соціальну поведінку індивідів. Типовим прикладом є рольовий набір статусу “громадянин”, який у радянські часи формувався з дитинства в контексті переживання особистісної гордості за власне громадянство, починаючи з хрестоматійного “читайте, завидуйте, я громадянин”, а тепер, за даними моніторингу, значна кількість населення “не пишається” своїм громадянством.

Статусні позиції змінюють не лише індивіди, а й соціальні групи. Це спричиняє проблему перетворення структури групових належностей особистості. Виникає необхідність дослідження групової регуляції поведінки особистості. Аналіз цих проблем ускладнюється тим, що особистість дедалі менше проявляється безпосередньо як член великих груп. У багатьох великих групах вона частково передала свої ролі й повноваження як член групи певним інститутам і організаціям. Так, як член соціального класу, професійної, майнової групи вона передає такі повноваження групам тиску, лобістським групам тощо. Подібна ж передача певних повноважень від особистості до інститутів відбувається і в політико-громадській сфері: депутатам,

політичним партіям, за які вона голосує. Крім того, дедалі складніше відбувається перебіг процесів самоідентифікації особистості з великими соціальними групами, розмиваються соціальні солідарності членів великих груп, важко зафіксувати такі соціально-психологічні явища, як групова воля, групова пам'ять тощо. Це спричиняє необхідність виявити чинники групової регуляції поведінки, зафіксувати й описати певні моделі взаємодії індивіда з групами різної міри ідентифікації.

Отже, результатом інституціональних перетворень стає перерозподіл регулятивних впливів між інститутами, перегляд статусних позицій та рольових наборів. Роль деяких інститутів (наприклад, освіти) в регуляції поведінки зменшується, натомість регулятивна роль інших (наприклад, інституту реклами) значно підсилюється. Проблема ускладнюється тим, що деякі нові інститути фактично лише продекларовані, але не реалізовані. Відповідно частина статусів наповнюється новим змістом, репрезентує нові поведінкові набори, частина залишається без змін, а подеколи нібито нові статуси наповнюються старими смислами. Усі ці процеси на сьогодні залишаються недостатньо дослідженими.

У цьому контексті важливою стає проблема обґрунтування співвіднесення в дослідженні різних рівнів регуляції. Якщо говорити про інституціональний рівень як такий, то інститути фактично і є утвореннями, які регламентують діяльність людей, а отже, регуляція поведінки є виявом їх сутнісної природи. У цьому сенсі суспільні трансформації і є не що інше, як перетворення існуючих та виникнення нових або зникнення старих соціальних інститутів. А оскільки усі елементи структури інститутів – соціальні статуси, ролі, норми, організація – замкнені на суб'єкті, будь-які зміни на макрорівні автоматично доходять до рівня поведінкового, бо змінюють суть регламентації. Більше того, одним із найбільш інформативних джерел, які свідчать про інституційні зміни, якраз і стає розходження між реальною поведінкою та існуючими регламен-

тами. Очевидно, важливим є дотримання правильної послідовності руху з рівня на рівень при вирішенні різних дослідницьких завдань. Наприклад, дослідження впливу на процеси соціальної регуляції поведінки зникнення або виникнення інститутів має розпочинатися на макрорівні. Лише на цьому рівні можна ставити питання про зміни в інституційній системі загалом. При цьому виникає багато теоретичних проблем. Однією з них є, скажімо, відсутність синхронності у процесах розпаду та народження інститутів. Так, ліквідація КПРС, яка виконувала роль “керівної та спрямовуючої” сили і, попри суттєву втрату регулюючого впливу, залишалася на момент розпуску важливим елементом регламентації поведінки, створила в існуючій на той час інституційній системі певне “провалля”. Дослідження того, які інститути, якою мірою і в який спосіб компенсували дію цього регулятора, має розпочинатися з макрорівня, поступово охоплюючи питання мезо- і мікрорівнів.

Умови соціальної невизначеності в поєднанні з трансформацією соціокультурної ситуації дестабілізують механізми соціокультурної регуляції поведінки. Насамперед йдеться про ціннісні трансформації, які досліджуються найбільш активно. Проте і в цій сфері не всі процеси осмислені достатньою мірою. Знову-таки недостатньо дослідженим є процес поєднання декларованого і реалізованого в поведінці. Умови соціальної трансформації створюють тут ефект зворотних впливів. Виникають ситуації, коли актуальна присутність у суспільстві певних цінностей виявляється насамперед не у вербальній, а в реальній поведінці. Спостерігається ефект “запізнення” у зміні цінностей, репрезентованих у масовій свідомості, порівняно з цінностями, що скеровують реальні поведінкові патерни. Водночас декларування особистісної відданості певним інституціональним цінностям (наприклад, релігійним) в умовах нестабільності виконує компенсаційну функцію, створюючи в свідомості ілюзію надійності соціального простору.

Соціокультурні трансформації зумовлюють і суттєві зміни у процесі соціалізації. Він розгортається в умовах відсутності чітких соціалізаційних норм, відсутності ідеальної моделі включеності особистості в соціальні відносини. Під впливом нових соціальних посередників молодь частіше відкидає традиційний досвід, ніж його засвоює. Формується особливий тип префігуративної свідомості. В умовах префігуративної культури виникають зміни в механізмі соціальної регуляції через процес соціалізації. Ситуація невизначеності, втрати однозначності цінностей і норм, а отже, і критеріїв оцінок поведінки спричиняє актуалізацію в системі особистісних ціннісних пріоритетів інструментальних цінностей саморозвитку порівняно з цінностями обов'язку.

Отже, концептуалізація предметного поля дослідження дає змогу сформулювати ключову дослідницьку проблему, яка полягає в тому, що в умовах соціальних трансформацій порушується система впорядкування соціальної поведінки, яка діє в стабільних суспільствах. Дія регуляційних механізмів послаблюється через виникнення суперечностей у самому механізмі регуляції соціальної поведінки. Невизначеність ціннісно-нормативної системи, неясність стандартів та критеріїв оцінки ускладнює дію процесуальних механізмів регуляції (соціального контролю і соціалізації), а соціальна нестабільність блокує регулятивний процес рутинізації. Водночас нові інституціоналізації та соціоструктурні перетворення збагачують систему регуляторів, даючи можливість новим чинникам регулювати поведінку замість тих, які втратили свою впливовість. У результаті утворюється нова конфігурація чинників регуляції, яка має бути теоретично осмислена у вигляді цілісної моделі регуляції соціальної поведінки в ситуаціях соціальної нестабільності.

Виходячи з наведених міркувань, можна спробувати окреслити найбільш перспективні напрями досліджень проблем соціальної регуляції поведінки в ситуаціях нестабільності. Насамперед потребує теоретичного обґрун-

тування та практичного опису конфігурація найвагомійших чинників, що регулюють соціальну поведінку в сучасному українському суспільстві. Лише на цій основі можливе створення системи емпіричних референтів для вимірювання значущості впливу певних чинників на соціальну поведінку окремих соціальних суб'єктів. До цієї конфігурації мають бути включені як об'єктивні, так і суб'єктивні регулятори, які забезпечують регламентацію поведінки в інституціональному та неінституціоналізованому просторах, у соціокультурному та соціоструктурному вимірах. Окремо має бути поставлене питання про з'ясування співвідношення цілеспрямованих та спонтанних механізмів регуляції та саморегуляції поведінки суб'єктів різного рівня. Лише на цій основі можна створити адекватні наукові інструменти для визначення типових поведінкових стратегій, які виникають на індивідуальному та груповому рівні у відповідь на соціальні запити ситуації соціальної нестабільності та невизначеності.